

Duch a povaha národa v písni

Idealizovaný obraz lidové písně v tištěných sbírkách
první poloviny 19. století
Lucie Uhlíková

První polovina 19. století znamenala pro českou společnost a její vztah k tradiční lidové kultuře, a zvláště k písňovému folkloru, významný odrazový můstek. Vlastenecky orientovaná veřejnost se v této době mohla seznámit s velkými edičními počiny, které uchránily stovky písní před zapomenutím, a především pomohly rozšířit jejich akční rádius také mimo okruh českého, moravského a slezského venkova. Obrazně řečeno, staly se studnou pro uchování a čerpání kulturního dědictví, zároveň ale také konzervou plnou kodifikovaných písňových variant, naleštěným zrcadlem podávajícím nikoliv věrný, ale idealizovaný, a tedy zkreslený obraz lidové zpěvnosti.

Je několik důvodů, proč soudobé (ale i mladší) tištěné edice nekorespondují s reálnou podobou písňového folkloru, tak jak jej vnímá a studuje moderní hudební folkloristika. Všechny však do jisté míry souvisejí se selekcí, která po metodologické stránce provázela jejich přípravu, a dokonce sám sběr folklorního materiálu. Píseň totiž na cestě mezi živou tradicí a tištěným vydáním čekal hned trojí výběr: 1) zpěvák zvažoval, co sběrateli zazpívá; 2) sběratel se rozhodoval, zda píseň stojí za zaznamenání; 3) editor připravoval dílo, do něhož písně vybíral podle účelu edice (písňová sbírka, výbor, zpěvník, učebnice), ale také podle svých znalostí folklorního repertoáru, materiálových možností (vydatnost zdroje) i možností finančních (náklady na vydání díla), a v neposlední řadě rovněž podle aktuálního kulturně-politického kontextu a předpokládané společenské objednávky.

Z dobových dokumentů, zejména z osobní korespondence sběratelů a editorů, je patrné, že vydávání písňových, ale i dalších folklorních textů bylo v první polovině 19. století značně komplikovanou záležitostí a podléhalo mnohým omezením. Není tím myšlena pouze nezbytnost podřídit se oficiálním cenzurním předpisům, které zapovídaly vše, co bylo namířeno proti náboženství či státu a odporovalo dobrým mravům, ale také dodržení společenských konvencí, estetických a etických parametrů. Sledované publikační počiny, do jisté míry s výjimkou sbírky Jana Rittersberka z Rittersberka, byly determinovány moralistně prudérním veřejným míněním, estetickým hodnocením písně (především jejího textu) a také ideovým zaměřením – vlasteneckými cíli a ideály. Dobové představy o folkloru byly vytvářeny na základě jeho cenzurovaných znění nebo uměleckých adaptací, často kriticky přijímaných,¹ jež se následně stávaly normou pro jeho hodnocení.

1) Můžeme upozornit na kritické přijetí *Národních báchorek a pověstí* Boženy Němcové, již bylo u prvních dvou sešitů vytýkáno, že píše „málo národně“, v dalších pak zase, že píše „příliš národně“, tedy málo poeticky. Srov. dopisy Boženy Němcové Bohuslavě Čelakovské z 24. 7. 1845 a 25. 11. 1846 a Jaroslavu Pospíšilovi z 11. 7. 1846, in Božena Němcová: *Korespondence*, díl 1, 1844–1852, eds. Robert Adam, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 31–33, 48–50 a 47–48.

Lidová píseň v zajištění estetického posuzování

Dnes běžný termín lidová píseň se v 19. století ještě nepoužíval; v dobové literatuře se setkáme především s označením národní či prstonárodní píseň. Oba termíny fungovaly v české literatuře paralelně, ne vždy však znamenaly totéž. Karel Jaromír Erben tak například od sbírky *Prstonárodní české písne a říkadla* (1864) rozlišuje „píseň národní“ (produkt starobylého, jediného a jedinečného duševního spojení národa, kdy celý národ jako jeden muž zpívá a básní) a „píseň prstonárodní“ – tedy píseň venkovského lidu.² Na tomto místě je třeba připomenout termín a pojem *Volkslied*, který zavedl Johann Gottfried Herder³ a romanticky orientovaní zástupci českého národního hnutí jej z velké většiny následovali.⁴ Podle Herdera je lidová píseň produktem prostého, zpravidla venkovského, nevzdělaného lidu, charakterizuje ji zpěvnost, hudebnost i obsahová procítěnost a vášnivost. Je důležitým zdrojem a současně vzorem pro obrození národní kultury, protože věrně odráží povahu národa. Herder rozlišoval lid, který písně skládá, a lůzu, která nebásní, ale naopak písně komolí; písňové texty postrádající estetickou hodnotu nepovažoval za lidové.⁵ Estetické kritérium, ať už bylo formulováno neurčitě nebo konkrétněji, provázelo národní hnutí ve všech evropských zemích a mělo jasnou funkci: sloužilo k pozvednutí jazyka i literatury a posléze celé kulturní sféry toho kterého národa.

První sběry a zejména tištěné prezentace hudebního folkloru u nás tedy podléhaly hlavně estetickému posuzování. Především lidový humor svou přímočarostí odrazoval zjemnělé městské vzdělance odchované dobovými ideály romantismu,⁶ který se obdivoval lidu jakožto nositeli dávné nezkažené kultury, strážci národního ducha i velkému tvůrci kolektivního umění, hledal v lidové baladě tajemné svazky spojující lidský život s temnými přírodními silami i se záhadnou mocí osudu a očišťoval folklorní podání od veškerého hrubozrnného humoru i drsné, jadrné satiry.⁷ K výjimkám patřila například sběratelská činnost Jana Jeníka z Bratřic,⁸ vlasteneckého šlechtice a vysloužilého důstojníka, který však nebyl sběratelem v dnešním slova smyslu. Písně i další folklorní útvary zaznamenával na základě vlastní paměti, nikoliv z recentního podání lidových zpěváků ve městě či na venkově. Jeníkovy zápisy vznikaly jako součást jeho osobní záliby – shromažďování

2) K významu termínů lidová píseň, národní píseň a prstonárodní píseň viz Jiří Fukač, Jiří Vyslouzil (eds.): *Slovník české hudební kultury*, Praha, Editio Supraphon 1997, s. 694–695. Srov. též Lubomír Tyllner: *Tradiční hudba. Hledání kořenů*, Praha, Etnologický ústav AV ČR 2010, s. 62–67.

3) Johann Gottfried Herder: *Volkslieder*, díl 1–2, Leipzig, Weygand 1778–1779.

4) Herderův vliv na intelektuální zájem o folklorní tvorbu v českých zemích je prokazatelný, nikoliv ale zásadní. Stejně důležité bylo pronikání osvícenských idejí, domácí písmácká tradice ad. Podrobněji srov. Karel Dvořák: „Studie a poznámky vydavatelovy“, in František Ladislav Čelakovský: *Slovanské národní písně*, ed. Karel Dvořák, Praha, Ladislav Kuncíř 1946, s. 538–615, zvl. s. 555–563, 602–603; dále srov. Jaroslav Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, Praha, Editio Supraphon 1987, s. 11–24.

5) Johann Gottfried Herder: *Stimmen der Völker in Liedern. Volkslieder. Zwei Teile. 1778–79*, Stuttgart, Reclam 1975, s. 175 (předmluva k druhému dílu *Volkslieder*). Srov. též L. Tyllner: *Tradiční hudba*, cit. dílo, s. 58.

6) Dagmar Klímová: „Česká lidová pohádka a české národní hnutí“, in Dagmar Klímová, Jaroslav Otčenášek: *Česká pohádka v 19. století*, Praha, Etnologický ústav AV ČR 2012, s. 9–68, zde s. 47.

7) Jiří Horák: „Národopis československý. Přehledný nástin“, in Jiří Horák, Jindřich Matiegka, Karel Weigner: *Československá vlastivěda*, díl 2, *Člověk*, Praha, Sfinx 1933, s. 305–472, zde s. 320.

8) Kritické vydání Jeníkova díla bylo připravené Jiřím Traxlerem: *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic*, díl 1, Praha, Etnologický ústav AV ČR – Ministerstvo kultury 1999, díl 2, Praha, Etnologický ústav AV ČR – Nová tiskárna Pelhřimov – Ministerstvo kultury 2010. Třetí díl je připravován.

památek české minulosti.⁹ Nebyly určeny ke zveřejnění, a byly tedy zachycovány bez předsudků, estetické selekce nebo autocenzury. Jako rukopisné paměti měly výrazně privátní charakter, jakkoliv byl Jeník díky svým vypravěčským a pěveckým schopnostem v pražské společnosti oblíbenou a vyhledávanou osobností. Je také známo, že část své písňové sbírky dal k dispozici dvěma soupeřům o prvenství na poli vydání českých lidových písní – Františku Ladislavu Čelakovskému a Janu Ritterovi z Rittersberka. Oba editoři vulgární či obscénní znění některých textů eufemizovali nebo parafrázovali, v důsledku čehož byl komický účinek písní oslaben. Jeníkovo dílo se ve větší míře podařilo veřejnosti zpřístupnit teprve v průběhu 20. století, až do devadesátých let však byli i moderní editoři nuceni dopad vulgarismů a obscénních motivů nějakým způsobem potlačit: vytečkováním výrazů, užitím švabachových liter nebo vynecháním celých písní.¹⁰ Ještě roku 1989 byl Karel Dvořák nucen škrtnout jednu sloku Jeníkovy obscénní písně, ze které tak v jeho vydání zbyla pouze první sloka a původní Jeníkův dovětek:

1.

Basama lelky teremtete!
Pročpak ty holky neděbete?
Já bych děbal, nemám pičky,
musím děbat do čepičky!

2.

Polib nás v prdel – zesral bych tě!
Tohle jest píseň o Markytě!
A to je píseň dost hodná,
polib nás v prdel, Barko má!

(Jakož se hned zprvu řeklo, jest taky tato píseň nemálo pohoršlivá; však ale přec se jí nemohou podivné a směšné nápady docela odepřítí.)¹¹

Estetickým hlediskem se neřídila ani tzv. guberniální sběratelská akce (1819).¹² Tento počín možná sledoval spíše politické cíle ve smyslu prověření fungování státního aparátu a průzkumu veřejného mínění, současně ale mohl být vnímán i jako gesto náklonnosti režimu vůči lidu a jeho kultuře s cílem přispět „ke sjednocovacímu a pacifikačnímu úsilí rakouské vlády, momentálně zápolící se stále mohutnějícími národnostními a sociálními

9) J. Traxler (ed.): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic*, díl 1, cit. dílo, s. 9–10.

10) Viz tamtéž, s. 11–12, 102–103; srov. též infobox „*Rozmarné písničky* Jana Jeníka z Bratřic v padesátých letech“ v rámcové kapitole „1949–1989. V zájmu pracujícího lidu“, s. 1108.

11) Cit. dle J. Traxler (ed.): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic*, díl 1, cit. dílo, s. 522; srov. Jan Jeník z Bratřic: *Písně starodávne lidu obecného českého, namnoze nezbedné a pohoršlivé*, ed. Karel Dvořák, Praha, Československý spisovatel 1989, s. 66.

12) Srov. J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo; Karel Vetterl: *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezska z roku 1819*, ed. Olga Hrabalová, Strážnice, Ústav lidové kultury 1994; dále srov. Tomáš Antonín Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze = České národní zpěvy a tance*, ed. Lubomír Tyllner, Praha, Ústav pro etnografi a folkloristiku AV ČR 1995.

nepokoji“.¹³ Jeho naplnění nicméně spočívalo v rukou laiků (vedoucích kůru, úředníků, učitelů), kteří pouze plnili nařízení a na obraz či povznesení národa při tom příliš nehleděli. Podle zadání bylo úkolem zaznamenat v některých zemích habsburské monarchie (Dolní a Horní Rakousy, Štýrsko, Tyroly, Ilýrie a Dalmácie, Čechy, Morava a Slezsko) starší vrstvu světských lidových písní, spjatých zejména se zvláštními slavnostmi a svatebními nebo pohřebními obřady, melodie „národních“ tanců a po delší dobu tradované „kostelní“ písně. Ne všichni však pokyny pochopili správně a díky této šťastné okolnosti je dnes možné udělat si poměrně reálnou představu o tom, jak vypadal český, ale i německý zpěvní repertoár venkovských vrstev, jak se různila jeho hodnota a jak široké spektrum projevů obsáhl. Jednalo se nejen o vyslovené lidové písně, ale také o okruh písní pololidových a kramářských, o písně společenské a další umělé skladby včetně operních árií či kompletních zpěvoher, o zlidovělé pastorely a jiné vánoční zpěvy, písně pohřební, o formálně i obsahově porušené či zkomolené písně, o texty dvojsmyslné, obscénní a vulgární.¹⁴ Následující tři písně z guberniálního sběru tak mohou sloužit jako ukázky textů, které by nikdy neprošly dobovou cenzurou, respektive které by ani žádný editor do rukopisu určeného k tisku a k cenzurování nezařadil.

Má milá Hanačko, co ty to máš?
Můj milý Hanáku, co ty se ptáš?
A já mám kalamář,
píše z něho náš pan farář.¹⁵
z Otnice

Janku hezkej, maš-li tenkej,
omotej si kudelú,
hodně trkej, malo dychej,
hodně hybej prdelú.¹⁶
z přerovského kraje (rukopis datován 1804)

Janek je muj,
von veze hnuj;
šel za mnou za humna,
strčil mně do hovna,
předce je muj.¹⁷
ze Žďáru nad Sázavou

13) Jaroslav Markl: *Lidové písně a národní obrození v Čechách*, Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1980, s. 18; podrobně pak J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 33–35.

14) Karel Vetterl: „Sbírka lidových písní a tanců na Moravě a ve Slezsku z roku 1819“, in *týž: Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby*, cit. dílo, s. 9–24.

15) K. Vetterl: *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby*, cit. dílo, s. 258, č. 218.

16) Tamtéž, s. 401, č. 327.

17) Tamtéž, s. 255, č. 214.

Právě porovnání repertoáru „neselektivních“ písňových souborů (Jeníkova sbírka a guberniální sběr včetně tištěné Rittersberkovy edice, která z něj z velké části vycházela) s tzv. klasickými písňovými sbírkami první poloviny 19. století (Čelakovského sbírka, první Sušilovy a Erbenovy sbírky) ukazuje, jak zkreslený obraz byl veřejnosti podán. Zároveň je ale třeba dodat, že odpovídal dobové filozofii a morálce a romantizující vlastenecká společnost jej v tomto duchu vyžadovala. Dopady oficiální administrativní cenzury na písňové sbírky vydané v tomto období jsou známy a podrobněji jsou popsány v dalším textu. Neméně důležitá je však otázka, do jaké míry byl výběr lidových písní pro ediční záměry podmíněn autocenzurou samých editorů a jejich vlastními představami o charakteru tohoto žánru. Právě s vědomím těchto skutečností je možné zamýšlet se nad rozdíly mezi Jeníkovými záznamy a guberniální sbírkou na jedné straně a tištěnými písňovými sbírkami určenými veřejnosti na straně druhé.

Bezděčné deformace zejména po textové stránce nalezneme v celém materiálu bez rozdílu.¹⁸ Zákonitosti folklorní poetiky byly záležitostí neprobádanou stejně jako problematika textových i nápěvových kontaminací, písňových torz nebo třeba makarónských, tj. více jazyků spojujících textů. A dialektologie se teprve rodila. Právě s těmito aspekty nejčastěji souviselo nepochopení textům a jejich chybné zachycení.

Folklorní edice versus cenzura

K vědomým zásahům do folklorních textů, a to především po obsahové stránce, editory nutila povinnost dodržovat nařízení související s předběžnou cenzurou.¹⁹ Již zmíněná triáda náboženství, stát a dobré mravy nebyla uplatňována ve stejné míře a posuzování rozhodně nebylo nestranné. Vysoce rizikovým faktorem byl jakýkoliv střet s církví a její věroukou, nevhodná byla rovněž kritika či zesměšňování armády, zejména důstojnictva.²⁰

Konflikt s cenzurou v této oblasti se odehrál například v souvislosti s Erbenovou pohádkou *Dobře tak, že je smrt na světě*, inspirovanou legendickou chodskou pohádkovou látkou o Pánu Ježíši a svatém Petrovi: podle vzpomínky Františka Douchy škrtnl cenzor v pohádce určené k otištění v *České včele* slova o tom, že Pán Ježíš chodil se svatým Petrem světem, s vysvětlením, že to není pravda.²¹ Lze se domnívat, že v tomto případě šlo o dozvuky osvícenského principu odmítajícího pověry v rámci náboženských textů. Kvůli problémům s cenzurou nezařadil Erben do své písňové sbírky texty, které by mohly být chápány jako urážka katolické církve. Svěřil se s tím v dopise jihoslovanskému buditeli

18) O problémech notace srov. Věra Thořová, Marta Toncová, Lucie Uhlíková: „Tištěné edice lidových písní v českých zemích - vývoj a vybrané problémy“, in Lucie Uhlíková et al.: *Hudební a taneční folklor v ediční praxi*, Praha, Etnologický ústav AV ČR 2011, s. 11-40, zde s. 22-24.

19) Připomeňme, že pololidové písně kramářské sice z hlediska tzv. obrozenců nespĺňovaly požadavky na lidovou poezii, přesto v jejich sbírkách (spíše omylem) takové písně nalezneme. K cenzuře tištěných kramářských písní srov. Josef Scheybal: *Senzace pěti století v kramářské písni. Příspěvek k dějinám lidového zpravodajského zpěvu*, Hradec Králové, Kruh 1991, s. 68-74.

20) Srov. dopis Boženy Němcové Bohuslavě Čelakovské ze 14. 2. 1846 a dopis Karla Havlíčka Boženě Němcové ze 7. 12. 1846, in B. Němcová: *Korespondence*, díl 1, cit. dílo, s. 40-42, 51-52.

21) Srov. Cyril Merhaut: „Douchovy zápisky“, *Zvon* 18, 1918, s. 638-641, zde s. 640; Antonín Grund: *Karel Jaromír Erben*, Praha, Melantrich 1935, s. 199.

Stanko Vrazovi, v němž uvedl, že by rád ukázal nejednu vtipně travestovanou nábožnou píseň, kdyby mu „cenzura uzdu nakrátce nedržela“.²²

Také korespondence kněze Františka Sušila týkající se cenzurování jeho první sbírky lidových písní potvrzuje, že náboženské a vojenské záležitosti byly sledovány s ostražitosť a velmi detailně.²³ Sušilův rukopis byl cenzurován ve Vídni, podle svědectví dobových aktérů poměrně shovívavě. Jednoznačné škrty se týkaly pouze písně obsahující podle cenzora nevhodnou interpretaci kázání a písně o verbování na vojnu, s poznámkou, že text je dobově příliš aktuální. K několika písním obsahujícím motiv sebevraždy připsal cenzor poznámku v tom smyslu, že pokud Sušil nechce, aby byly vyřazeny, pak byl měl připojit komentář o tom, že křesťan takto nesmí činit, spíše by měl napodobovat správné příklady.²⁴ Sušilův spolupracovník Vincenc Pavel Žák (Ziak), zprostředkovatel výsledku tohoto cenzurního řízení, navrhl v dopise Sušilovi nejen znění požadovaného moralizujícího dodatku, ale také doplňující poslední strofu v duchu dikce kramářských tisků, kterou Sušil k písni skutečně připojil.²⁵

Charakterizovat cenzurní překážky spojené s publikováním lidových písní a dalšího folklorního materiálu není ale tak jednoduché, jak by se na první pohled mohlo zdát. Na jedné straně lze jen těžko vinit cenzora z nepřejícnosti, když mu za povolení problematických děl hrozilo disciplinární potrestání, na straně druhé byl výklad předpisů do určité míry individuální záležitostí: záleželo jak na osobnosti cenzora, tak i na osobě, která rukopis k odsouhlasení předkládala, respektive na míře nebezpečí, jež tato osoba představovala pro mocnářství a jeho zájmy. Značnou roli hrála také aktuální společensko-politická situace. Na tomto místě je vhodné připomenout Erbenův dopis Stanko Vrazovi, týkající se pražského vydání sbírky básní *Gusle a tambura*:

Lituji velmi, že jste svůj rukopis dříve odeslati nemohl a dále že jste jej hned již u Vás cenzuře nepodal. [...] S cenzurou to u nás nyní opět špatně vypadá; prvé hledali panslavismus čili vlastně rusismus, nyní ale – když se již do vůle nahulákali [...] nastražili nové strašidlo, nám mnohem nebezpečnější než ono. Od některého totiž času vzalo sobě naše domácí kněžstvo, zvláště ti, kteří blízko u berle stojí, do hlavy, že by česká **literatura** jen **husitismus** vzkřísiti a jej **rozšířiti** chtěla. I přišly již žaloby, že by některé naše spisy [...] nedosti katolické byly, což cenzuru do opletání přivedlo, kteráž nyní každý spis, kdež jen poněkud o náboženství se zavadí, raději do Vídně pošle, než by se zase v nebezpečenství vydávala. Mezi básněmi Vašimi nacházejí se některé legendy o pánu Kristu, kteréž by do rukou zdejší kněžské cenzury padnout musely a kdež by jistotně neprošly, protož též do Vídně jíti musely.²⁶

22) K. J. Erben Stanko Vrazovi 16. 10. 1842, in Věnceslava Bechyňová, Josef Jirásek (eds.): *Slovanská korespondence Karla Jaromíra Erbena. Korespondence s cizími korespondenty*, Praha, Academia 1971, s. 383.

23) František Sušil: *Moravské národní písně*, Brno, Josef Jirí Trassler 1835.

24) Vincenc Pavel Žák Františku Sušilovi 15. 11. 1832, in Pavel Vychodil (ed.): *Z doby Sušilovy. Sbírká dopisů*, Brno, Papežská knihtiskárna benediktinů rajhradských [1917], s. 8–9.

25) Srov. Lucie Uhlíková: „Pravé perly písňové: edice českých lidových písní a rakouská cenzura“, in Irena Příbylová, Lucie Uhlíková (eds.): *Od folkloru k world music. Hudba a bariéry*, Náměšť nad Oslavou, Městské kulturní středisko 2012, s. 18–27, zde s. 22–24. Šlo o píseň *Bude vojna, bude*, kterou později Sušil zařadil i do své třetí, nejobsáhlejší a nejnámější písňové sbírky *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými* (1853–1859); zde však již vymyšlenou moralizující strofu bez jakýchkoliv komentářů vypustil.

26) K. J. Erben Stanko Vrazovi 20. 5. 1845, in V. Bechyňová, J. Jirásek (eds.): *Slovanská korespondence Karla*

Jak nevyzpytatelně fungovalo cenzurování předložených rukopisů a k jakým účelům se dalo využít, dokládá známá kauza vydání Čelakovského *Slovanských národních písní* versus vydání Rittersberkových *Českých národních písní (Böhmische Volkslieder)*, o níž podrobně pojednal etnomuzikolog Jaroslav Markl.²⁷ Postoj cenzora Jana Václava Nepomuka Zimmermanna k prvnímu svazku Čelakovského edice byl totiž v zásadě příznivý, s druhou zásilkou však naložil zcela opačně a nemilosrdně ji proškrtal, a to nejen texty písní, ale také Čelakovského pojednání o národní písni. Důvody radikální změny názoru byly nikoliv estetické (i když i jimi se argumentovalo), ale především politické: ve stejné době se započalo s přípravou zveřejnění části písní získaných již zmíněným tzv. guberniálním sběrem. Jak píše Jaroslav Markl, skvostně vypravená a honosnou dedikací nejvyššímu purkrabímu české země (hraběti Kolovratu-Libštejnskému) opatřená Rittersberkova edice měla sloužit jako důkaz vládní tolerance a díky uměnímilovné české aristokracie. Zimmermann, který byl před tímto konfliktem i po něm s Čelakovským v přátelském vztahu, splnil svou úlohu loajálního úředníka a svými cenzorskými škrty oddálil vydání *Slovanských národních písní*, aby nekonkurovaly Rittersberkovu vydavatelskému počínu. Ten byl naopak cenzurou v podstatě zcela formálně schválen, přestože estetická hodnota řady písní byla více než diskutabilní, jak si stěžoval Čelakovský, jenž kritizoval, že byly povoleny texty, které by se on sám ani neodvážil cenzuře předložit. V tomto případě jde však o jistou nadsázku – Čelakovského estetické normy byly takového charakteru, že by zmíněný typ písní do sbírky pravděpodobně vůbec nezařadil. Nasvědčuje tomu i rozhořčený tón, jímž promlouvá v dopise adresovaném Josefu Vlastimilu Kamarytovi z července 1824:

*Národní písně se již tlačí – ale ne moje; nýbrž Rittersb[erkovy] pod titulem Böhmische Volkslieder [...]. V druhém dílku budou prý též národní tance, jako kalamajka, vrták, kalup atd. a pak německé národní, české hranické [...]. Já se bojím, že nám udělá hanbu hroznou. [...] Moje české zůstanou zcela v rezu, dal jsem odděleníčko do cenzury; ale bylo mi slovo: **Slovanské** přetrhnuto. Tedy jsou Tatarské. A bez názvu těžko vydati knihu. Hodil jsem vším do kouta; a skoro mi chuť odpadla čeho více brzo vydati.*²⁸

K této kauze je dnes k dispozici jeden důležitý – Marklem nezachycený – pramen o průběhu cenzurování Rittersberkova rukopisu, z něhož vyplývá, že sbírka byla 14. března 1824 zaslána knižnímu reviznímu úřadu k cenzuře přímo prezidiem českého gubernia. Tento postup rozhodně nebyl standardní, neboť rukopis běžně předkládal k revizi autor.²⁹ Dne 29. března 1824 byla sbírka zaslána zpět na zemské prezidium spolu s návrhem na povolení k tisku (*imprimatur*). V příslušném spise je částečně citováno vyjádření cenzora: „Předložené národní písně duchovního i světského obsahu nesou sice ráz našich před-

Jaromíra Erbena, cit. dílo, s. 432–434. Ke kontextu srov. Josef Volf: „Tomkův Všeobecný dějepis a pražská konsistoř“, *Věstník Královské české společnosti nauk, třída historicko-jazykovědná 1926*, Praha 1927, č. 6, s. 1–39.

27) J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 24–66.

28) F. L. Čelakovský J. V. Kamarytovi b. d. [polovina července 1824], in František Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, *Dopisy z let 1818–1829*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1907, s. 234–235.

29) Tato nestandardnost či spíše jistá protekčnost pravděpodobně souvisela i s pozdějším sběrem prenumerantů na sbírku pomocí gubernia a krajských úřadů. Srov. J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 62–65.

ků, jsou však na mnohých místech chybně přepsány a téměř beze smyslu; bez ohledu na to se bez námitek navrhuje *imprimatur*.³⁰ I když cenzor nebyl jmenován, je zřejmé, že jím byl Zimmermann, do jehož kompetence tento typ literatury spadal. Podle zápisu z 3. dubna 1824 byl rukopis následně vrácen Rittersberkovi, důležitá je ale připojená poznámka, že on sám se přitom zavázal k vyřazení „průměrných a bezcenných“ písní.³¹ Tím se relativizuje Marklovo tvrzení o tom, že Rittersberkova sbírka prošla cenzurou **zcela** bez problémů, byť toto dobrovolné škrtnutí je na hranici administrativní cenzury.

Cenzurování i proces odvolávání se proti cenzorským škrtnutím způsobovaly značné průtahy při přípravě díla do tisku a ve svých důsledcích přinášely také zásadní zásahy do jeho obsahu, pro autora často nepřijatelné. Jak ukazují vzpomínky sběratelů a jejich korespondence, konfliktu s cenzurou se každý snažil předejít, protože znamenal buď přepracování rukopisu a opětovné předložení ke schválení, anebo přímo zmaření vykonané práce.

A tak předběžné cenzuře předcházely editorské úpravy, které představovaly vypuštění problematických písní, nebo alespoň zásahy do jejich znění. K těm nejběžnějším patřilo odstranění vulgárních či jakýmkoliv způsobem pohoršujících výrazů, dvojsmyslů a veškerých náznaků erotiky nebo sexuálního aktu, ale také textů s revoltujícími a protistátními narážkami.

Jako příklad editorských zásahů do textů písní můžeme uvést srovnání textů z Rittersberkových *Českých národních písní* (vlevo) vůči jejich původním verzím zachyceným guberniální sbírkou (vpravo).

Šla židovka do Slanýho,
nesla Žida zmáchanýho.
Žid se smál, až prskal.

*

Kdybys byla holka hezká,
vzal bych si tě do srdéčka,
ale že si opice,
tak tě nechci již více.

*

Není lepší jako mladá žena,
když se ona rozveselí sama:
ráno dá hubičku a v poledne dvě,
navečer si sama ke mně sedne.

Šla židovka do Slanýho,
nesla Žida zasranýho.
Žid se smál, až prskal.³²

*

Kdybys byla katolička,
vzal bych si tě do srdéčka,
ale že jsi helvice [tj. protestantka, LU],
nevidím tě – opice!³³

*

Není lepší jako mladá žena,
když ona se rozveselí sama:
ráno dá hubičku a v poledne dvě,
navečer si sama ke mně lehne.³⁴

30) „Vorliegende Nationallieder geistlichen und profanen Inhalts tragen wohl das Gepräge unserer Altvordern an sich, sind aber in manchen Stellen fehlerhaft kopirt, und fast sinnlos; dessen ungeachtet wird ohne Anstand auf *Imprimatur* angetragen.“ Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia (PG), 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 1594 ex 1824, knižní revizní úřad zemskému prezidiu 29. 3. 1824; srov. tamtéž, č. 1378 ex 1824, Karl Martin Cron knižnímu reviznímu úřadu (koncept) ze 14. 3. 1824.

31) „[...] nachdem der kk Hauptmann Ritter v Rittersberg sich erklärt hat, das Mittelmäßige und Werthlose selbst zu streichen“. NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 1504 ex 1824, záznam Prokopa Eckerta o předání písní Rittersberkovi z 3. 4. 1824.

32) J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 247, č. 33.

33) Tamtéž, s. 271, č. 63.

34) Tamtéž, s. 329, č. 118.

Lidová píseň a dobové ideály

Do jaké míry bylo ovlivněno nakládání s písňovými texty v případě sběratelů z řad duchovenstva, o tom se lze dnes jen dohadovat. Kněží byli limitováni nejen církevními předpisy, ale i svým společenským postavením. Sama povaha jejich povolání bránila otevřenosti interpretů a ovlivňovala druh písní, které byli ochotni zazpívat. Například F. Sušil zapisoval písně nejčastěji během prázdnin na farách, kam mu místní kněží zvali zpěváky. V takové nepřírozené zpěvní situaci, navíc před cizím duchovním, si lidé netroufali reprodukovat repertoár příliš bujarého, erotického, či dokonce vulgárnějšího rázu (Sušil by to ostatně ani nepřipustil – „píseň méně slušnou nikdy nedovolil zpívatí“),³⁵ nemluvě o přirozeném ostychu při zpěvu na veřejnosti, který uvádí řada výzkumníků. Na tento druh bariér ale naráželi více či méně všichni sběratelé, pokud se vydali na venkov a neměli zde patriční kontakty. Problém velmi trefně popsal sběratel Josef Štefan Kubín:

Vždy stojí mnoho sebezapření u prostého člověka, má-li cizinci něco zazpívat. Tak-li půda připravena, sběratel musí bez únavy číhati na vhodný okamžik, kdy píseň slétne na rty, musí ji často výmluvnými praktikami umět vyvábit. Jen neskonalá trpělivost otvírá k ní zámky.³⁶

Respekt před „pánem z města“ ovlivňoval nejen zpěvákovu ochotu k produkci, ale také repertoár, který byl připraven předvést, a rovněž podobu zpívaného textu (volbu slov i dialektu).³⁷

Vědomé zásahy do zapsaného folklorního materiálu však souvisely s oficiální cenzurou jen částečně. Na prvním místě totiž stálo naplnění společenských potřeb: snaha zachránit projevy tradiční lidové kultury před zánikem a umožnit jejich návrat do každodenního života, to vše v kontextu vyššího filozofického smyslu, jímž bylo poznání duchovní podstaty českého národa a uskutečnění jeho emancipace. Neboli podle Erbenova vyjádření, aby ti „nepřátelé cizí i domácí, kteří předtím, buď v nevědomosti své anebo ve zlomyslnosti, lidu českému všelikou způsobnost k dobré písni národní byli upírali, umkli dokonce“.³⁸ Cílová uživatelská skupina splnění těchto požadavků očekávala, což dokládají tištěné kritiky vydaných děl i dobová korespondence. Například recenzenti sbírky Erbenových *Písní národních v Čechách* (první svazek vyšel na podzim 1841) viděli jako hlavní přednost tohoto díla vkusný výběr, ve svých reflexích oceňovali zařazení toho kterého písňového „skvostu“, hledali doklady, třeba i fragmentární, starobylé národní epiky, paralely k jinonárodním, především slovanským sbírkám. Vzhledem k dobovému poznání tzv. národního zpěvu a v kontextu národního hnutí – poměřování českých dějpravných písní s ruskými bylinami, maloruskými dumami či jihoslovanskou epikou – to bylo pochopitelné.³⁹ Z korespondence i různých provolání vyzývajících ke sběru písní (Václav Hanka, Pavel Josef

35) Srov. P. Vychodil (ed.): *Z doby Sušilovy*, cit. dílo, s. 232.

36) Josef Štefan Kubín: *Kladské písničky*, Praha, Český čtenář 1925, s. 9–10.

37) K problematice jazykové stránky lidových písní srov. Marta Toncrová, Lucie Uhlíková: „Edice lidových písní a čistota dialektu“, in L. Uhlíková et al.: *Hudební a taneční folklor v ediční praxi*, cit. dílo, s. 41–58.

38) Karel Jaromír Erben: *Písně národní v Čechách*, sv. 1, Praha, Jaroslav Pospíšil 1852, předmluva, s. [1].

39) Jiří Horák: „Erbenova sbírka českých písní lidových“, *Národopisný věstník československý* 7, 1912, č. 1, s. 1–12, zde s. 3.

Šafařík) je zřejmé, že právě jihoslovanská poezie byla přijímána se závistivým obdivem. Úsilí českého národního hnutí tak směřovalo nejen k emancipaci a vymezení se vůči německému živilu, ale také k dosažení rovnocenného postavení mezi ostatním Slovanstvem.

Národní písně slovanské za doby poslední hojně pěstovatelů z nejedné příčiny nalezly. Z jedné strany líbeznost, prostota a svěžest samorostlých těch kvítků zajala duše těch, jejichžto zrakové na nich spočinuli; z druhé strany viděly se písně ty čarodějným klíčem býti, jimž tajnice povahy národa se otvírá a mnohostranně se nazíráti dává. I tyto, jež vydáváme, písně obojí ráz ten do sebe mají, a ač bohužel nemůžeme říci, že jsou obrazem **historie** národa našeho aneb že jsou chrámem posvátného vědění, vědomí a věření jeho, přece se v nich co v prozračitém křišťálu soukromý život národní obráží, dolování v nich pro starožití není zhora nevyňosno a vzduch nad nimi se vznáší, jimž duše blahodějně osvěžuje se.⁴⁰

Úsilí většiny tehdejších sběratelů a editorů písní sledovalo naplnění důležitého cíle – shromáždění, ale především zveřejnění písní jakožto dokladů českého národního ducha. Nešlo o jakýkoliv druh písní, ale o tzv. píseň národní, kterou hudební folkloristika konce 19. století nazve „pravou lidovou písní“. Problém obsahu a formy české národní písně byl v první polovině 19. století jedním z důležitých badatelských témat, neboť úzce souvisel s hledáním jungmannovského ideálu „národní klasičnosti“. ⁴¹ Náplň tohoto pojmu obsahově vyžadovala kladný životní postoj, který se vyvozoval na základě víry ve zdravé jádro národa, v jeho životnost; případné rozpory mravní a ideové byly vyrovnávány lidovou důvěrou v Boha a v osudovou spravedlnost.⁴² Dobové vědecké zásady se pak zakládaly v první řadě na měřítku estetickém, převládal totiž „názor o ideální dokonalosti prvotní poezie a od vydavatele se žádalo, aby očistil své texty od příměsků pokaženého vkusu pozdějších dob, a přiblížil se tak dokonalému znění původnímu.“⁴³

Podle dobové praxe byl písňový zápis chápán ne jako neměnitelný dokument, ale jako zdroj připravený podrobit se textové i nápěvové kritice. Sušil z řady zachycených variant skládal výsledná znění, která považoval jak po textové, tak i nápěvné stránce za nejlepší a nejúplnější.⁴⁴ Čelakovského metodou bylo převádět dialekt do spisovné podoby, napravovat nedostatky v rýmu či rytmu a samozřejmě zjemňovat drsnější výrazy. Nejdále v tomto ohledu dospěl Erben, jehož písňové texty byly hodnoceny jako „formálně dokonalé, vytržbené a klasicky uměřené“⁴⁵ právě proto, že je neprezentoval tak, jak žily v ústech lidu, ale v puristicky upravené podobě: lidová adjektiva nahrazoval spisovnými tvary, měnil přirozenou interpunkci, z fragmentů skládal nové celky atd.⁴⁶ Jak ukázal Jaroslav Markl, obrozenečtí sběratelé zasahovali do originální podoby písňových textů tu více, tu méně, vždy však bez skrupulí, protože k posílení pozice češtiny jako utlačovaného

40) František Sušil: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*, Brno, Karel Winiker [1853-1859], předmluva, s. [iii].

41) A. Grund: *Karel Jaromír Erben*, cit. dílo, s. 54.

42) Tamtéž, s. 39.

43) J. Horák: „Erbenova sbírka českých písní lidových“, cit. dílo, s. 9.

44) Srov. Bedřich Václavek, Robert Smetana: „Doslov“, in František Sušil: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*, 4. vyd., Praha, Vyšehrad 1951, s. 747-762, zde s. 749.

45) Luděk Šorm: „Ke koncepci písňových sbírek K. J. Erbena“, *Český lid* 79, 1992, č. 1, s. 61-74, zde s. 67.

46) Srov. J. Markl: *Lidové písně a národní obrození v Čechách*, cit. dílo, s. 39.

jazyka mohl posloužit především dokonalý text lidové písně – bylo by plýtváním vyřadit zápis, „v němž stačilo **opravit** nedokonalý rým, vyměnit několik nečitankových výrazů za vhodnější, něco škrtnout, maličkost připsat“.⁴⁷ Na základě tohoto pohledu je pochopitelné, proč řada osobností české kultury odmítla Rittersberkem vydanou část guberniálního sběru⁴⁸ a proč se o ní J. V. Kamarýt vyjádřil jako o písničkách, „jaké **nezbedná lůza necudným hrdlem břešticí z kotrb hejna prostopášné chasy zpívá**“.⁴⁹

Selekce jako základní aspekt písňových sběrů 19. století

Po celé 19. století byly sběr, teoretické studium i publikování folklorního materiálu spojeny s cenzurou, upravováním originálního znění či se selekcí, a to zejména estetickou. V důsledku této praxe bylo například mnoho projevů lidového humoru opomíjeno a zůstalo nezaznamenáno,⁵⁰ řada folklorních textů nemohla být zveřejněna, jiné byly revidovány a upraveny do čtenářsky přijatelné podoby. V popředí zájmu o písňový repertoár lidu stály navíc pouze tzv. skutečné lidové písně, vše ostatní bylo považováno za bezcenné nebo méně hodnotné. Vznikaly tak bariéry, které hluboko do 20. století stály v cestě poznání reálné podoby zpěvu a zpěvního repertoáru širokých vrstev venkovského i městského lidu. V důsledku těchto postojů byla zpěvnost lidových vrstev studována selektivně, a dokonce se vytvořila i jistá tabu v jejich zaznamenávání.

Sociální přehrada mezi sběrateli (literáti a vzdělanci adaptovaní na městské prostředí, velmi často kněží) na jedné straně a respondenty (zpěváci, vypravěči) na straně druhé prakticky nedovolovala, aby si badatel vytvořil dostatečně úzkou vazbu s terénem, obsáhl celou šíři lidové kultury všední i sváteční, a nadto porozuměl lidové estetice.

Nepřavím, že by básník národní vždy sprostým, jinak necvičeným člověkem býti musil; ale že těžko jest prohlédnouti srdce národa a přeměřiti rozum jeho, i porozuměti pravidlům jeho krasocitu, ano téměř nemožno člověku, který s národem mysliti i cítiti nepřivykl a takořka v životě národním neuzrál.⁵¹

Některé písňové druhy, až na výjimky, zcela unikly pozornosti sběratelů, anebo byly z etických či estetických důvodů záměrně přehlíženy. Navíc sbírání a hlavně zveřejňování lidových písní determinoval dlouho udržovaný předpoklad, že je zbytečné zapisovat písně známé a již publikované. Mnohé místní či regionální varianty písní tak nenávratně zmizely, pozdější sběratelé je již v živém podání nenašli. Jiné varianty byly využity pro vytvoření úplnějšího, vylepšeného, ve skutečnosti však fiktivního znění textu, jak o tom bylo pojednáno výše.

47) Tamtéž, s. 32–33.

48) P. J. Šafařík okomentoval sbírku lakonickou poznámkou: „Sbírka tato pro nedostatek výboru a nesprávnost méně se cení.“ Srov. Pavel Josef Šafařík: „Bibliografický přehled sbírek Slovanských národních písní“, *Časopis Českého museum* 12, 1838, č. 4, s. 545–561, zde s. 557.

49) J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 103 (Kamarýtova kritika vyšla v časopise *Čechoslav* 6, 1825, č. 27, s. 247–248). Srov. též Václav Petrboš: „Čím česká píseň je a není. Čelakovský a Rittersberg očima jednoho Biedermann“, in Helena Lorenzová, Taťána Petrasová (eds.): *Biedermeier v českých zemích*, Praha, KLP 2004, s. 336–341, zde s. 337.

50) Srov. např. D. Klímová: „Česká lidová pohádka a české národní hnutí“, cit. dílo, s. 9–61.

51) Karel Jaromír Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha, Jaroslav Pospíšil 1864, s. vii.

Problém selekce ve spojení s metodou sběru je nicméně mnohem širší. Vznikal již v počáteční fázi práce, kdy si sběratelé vybírali své zpěváky-informátory. Až do druhé poloviny 20. století se sběratelská praxe soustředila hlavně na pamětníky (s výjimkou zájmu o dětský folklor), tedy na osoby vyššího věku. Tím byl ale hned na počátku ovlivněn okruh zaznamenávaného repertoáru. Z analýz písňových sběrů vyplývá, že starší lidé upřednostňovali konkrétní písňové druhy (např. duchovní písně). Rozdíly však lze sledovat též v závislosti na pohlaví interpreta: mužská část populace vždy preferovala písně vojenské a rekrutské, žertovné a pijácké, ženy zase písně svatební, milostné, dožínkové, žatevní, balady nebo ukolébavky.⁵² Věk zpěváka ovšem významným způsobem ovlivňuje další důležité aspekty zpěvu – tóninu, tempo, frázování a s ním spojené nádechové pauzy a také vkládání repetice jako prostředku pro získání času k připomenutí si následujícího textu (problémy s pamětí starých zpěváků zmiňují snad všichni sběratelé).

V první polovině 19. století však o sledování těchto parametrů nelze ještě uvažovat. Za úspěch bylo považováno získání jakékoliv nové „prostonárodní“, nejlépe „starobylé“ a esteticky cenné „písňové perly“, „na luzích vlasteneckých vyrostlé“ a odrážející „ducha a povahu“ obecného venkovského lidu. Velkým zdarem pak bylo zveřejnění písně bez nutnosti revidování jejího textu.

Změnu poměrů po zrušení předběžné cenzury v roce 1848 dokládá třetí písňová sbírka Františka Sušila, do níž sběratel zařadil i některé cenzurou zakázané písně z první edice.⁵³ Nacionalistická orientace kulturních počínů následujících desetiletí však neznamenal v plné míře rozvoj realistického pojetí studia lidu a jeho kultury. Práci řady osobností českého národopisu i nadále charakterizoval romantizující a estetizující přístup, který se odrazil také ve folklorismu – hnutí (a současně směru) zaměřeném na uvědomělé pěstování lidových tradic a péči o jejich zachování. A tak se i bez úředního nařízení opět, přesněji řečeno i nadále upravovalo, vybíralo a vyřazovalo. Zmíněná ediční praxe, související s dobově poplatným poznáním lidového zpěvního repertoáru, tedy determinovala představy o hudebním folkloru v českých zemích víc, než si většina uživatelů písňových sbírek dokáže připustit. A idealizovaný obraz lidové kultury jako celku dodnes významně ovlivňuje názor široké veřejnosti na vlastní kulturní dědictví.

52) Více srov. Marta Toncrová: „Lidová píseň a bariéry“, in I. Příbylová, L. Uhlíková (eds.): *Od folkloru k world music*, cit. dílo, s. 9–17.

53) Srov. L. Uhlíková: „Pravé perly písňové: edice českých lidových písní a rakouská cenzura“, cit. dílo, s. 24.